

МИ МУСИМО ВИХОДИТИ З НАШОГО УКРАЇНСЬКОГО ГЕТТО

Розмова з Іваном ДЗЮБОЮ

— Ви народилися в Донецькій області у 1931 році. Які Ваші перші дитячі спогади?

— Наче крізь туман пригадую таку сцену: до нас заходить сусідка й запитує, чи нема в нас хліба, або, де ваш хліб, а я кричу: «Йди геть, зелена, немає в нас хліба». Це був 1933 рік, тобто період найбільшого в історії України голоду. У нас він не був такий страшний, як, наприклад, на Полтавщині чи в інших регіонах, і це пояснюється тим, що в нашій області було дуже багато промислових підприємств, де видавали продуктові картки, тому люди втікали на заводи. Але так чи інакше, голод зачепив і нас. Цю сусідку з мого спогаду звали Оленою, а я перекручував її ім'я й називав «зелена», у пошуках хліба вона постійно приходила до нас. Якщо інших дітей лякали циганками, то мене Оленою. Моє дитинство пов'язане із цими голодними роками.

Народився я в селі Миколаївка, а коли мені був рік, мої батьки переїхали до сусіднього робітничого селища Оленівські кар'єри. Сьогодні це місто Докучаївськ. Два чи три роки мене виховували дід з бабою, а батьки жили у цьому робітничому селищі, за вісім кілометрів від нас. Тоді селяни масово працювали на заводах, це рятувало їх від злиднів. Існувало навіть місцеве визначення «миколаївські торбачі». Торбачами їх називали через те, що люди ходили на роботу з торбами і за роботу отримували кілограм хліба. Мій батько був каменярем. Тоді ця праця не була механізованою, у каменоломнях вручну видобували вапняк, без якого не можна виплавити металу. Із каменоломень, які глибоко вгризалися в землю, вапняк спочатку вивозили запряжені у вагони люди, і лише потім до вагонів запрягали коней. У 1936 чи 1937 році з'явилися перші чеські механізовані транспортери. Це була велика дивина.

Таким чином перші два чи три роки свого життя я провів у діда з бабою. Дід був колишнім офіцером Чорноморського флоту, свого часу він служив на броненосці «Потьомкін», тому бабуса кілька років жила у Севастополі. Саме через те, що вона кілька років жила у місті

й оберталася у середовищі нижчого офіцерства, бабуса вважала себе культурною людиною. Вона дуже пишалася тими звичками, яких там набула. Вона хвалилася, що зразково мене виховує, безнастанно мила мене й говорила, що я, як з голочки, завжди чистий. Згодом ми переїхали до Оленівських кар'єрів. Мама працювала там медсестрою у лікарні.

Мене й досі дуже дивує тогочасне ставлення людей до голоду. Адже це була велика трагедія, але я не пригадую, щоб колись почув від дорослих хоча б якусь згадку на цю тему. Може, люди боялися, а, може, це було так страшно, що люди не могли осягнути цього розумом і єдиним їхнім прагненням було забути про голод – я не знаю, принаймні розмов на цю тему я ніколи не чув. Навіть від мами, яка працювала в лікарні, куди привозили бідолах, котрі помирали від голоду; вона щодня бачила цих людей. Лише значно пізніше, вже закінчуючи десятирічку чи, може, вже й в інституті, коли я запитував про голод, мені дещо розповідали на цю тему, але як про щось далеке й чуже. Начебто усе це відбувалося не з ними. Для мене й досі це залишається психологічною загадкою.

Яким було селище, де ми жили? Сьогодні таких містечок вже немає, вони зникли, як Атлантида. Розташоване у чудовій місцевості – поєднання степу, ярів і горбів, – її називали «Донецькою Швейцарією». Це з одного боку селища, а з другого ж – майже марсіанський пейзаж: порожні виробки й кар'єри. Селище ділилося на дві частини: верхню й нижню. Та, що була розташована вгорі, невідомо чому називалася Електростанцією, хоча ніякої електростанції там не було, була там лише станція електропередач; цю частину називали містом, напевно, тому, що там були дво- і триповерхові будинки. Можете собі уявити, яке це тоді справляло на нас враження. Там жило начальство, інженери, техніки, майже виключно російськомовні. На другому березі річки Суха Волноваха, що протікала через селище, лежала інша його частина, яка називалася Старою колонією, заселена людьми, які щойно покинули село й були повністю україномовними. У їхньому способі життя нове поєднувалося зі старим. З одного боку, вони працювали на заводі, з другого ж, мали свої городи й садки і т. д.

– Чи були Ваші батьки свідомими українцями?

– Ні, зовсім ні. Вони були етнічними чи етнографічними українцями. Однак користувалися українською мовою, зрештою, дуже гарною. Коли мені хтось каже, що на Донеччині ніхто не розмовляє українською, то я дуже гаряче протестую. Навіть сьогодні,

незважаючи на те, що цією мовою там користується значно менше людей, проте розмовляють вони дуже чисто. А в часи мого дитинства їхня українська мова була надзвичайно колоритною. Був час, коли я залюбки записував цю багату, повнокровну народну українську мову, зрештою, я й сьогодні маю кілька десятків зошитів із цими записами. У важкі хвилини я їх читаю, і мені наче легшає на душі. Повертаючись до нашого селища: у щоденному житті розмовляли українською мовою, а офіційною була російська; російськими були школа, громадське життя, газети і радіо. Таке роздвоєння здавалося природним, принаймні я не вбачав у цьому нічого дивного. Мої дитячі роки були сповнені суперечностей. Існував стахановський рух, кожний завод повинен був мати своїх передовиків праці, яких офіційно розхвалювали, але, водночас, прості люди ставилися до них з іронією. Часто рекорди стаханівців висміювалися, бо всі чітко усвідомлювали, що ці рекорди досягалися завдяки шахрайству. Просто про це говорили виключно у своєму колі, а в офіційній обстановці рекордами, звичайно ж, захоплювалися. Мені здається, що ніхто не відчував цього дисонансу між офіційним та щоденним життям. Вважалося природним, що між собою люди говорили одне, а в офіційній обстановці – інше. Ще один приклад: у цей час багато говорилося про саботаж. У нашій околиці був великий колгоспний сад, який багато-багато років не родив. Тож серед людей хтось пустив чутку, що це результат саботажу.

– Про це говорилося в офіційній обстановці чи й удома?

– І тут, і там. Вдома це також обговорювалося.

– Тобто люди в це вірили?

– Так, вірили. Звичайно, були й освіченіші люди, які у подібні версії не вірили, але маса вірила. Сад не родить, отже, шкідники винні. Десь через десять років сад почав знову родити, але нічого вже не можна було змінити, люди, яких визнали саботажниками, давно вже сиділи у в'язниці.

Про тодішню свідомість людей може свідчити ще один приклад: місцевий депутат Шпильовий, голова Сталінського обласного виконавчого комітету (тоді Донецьк називався Сталіно), кілька разів сидів у тюрмі (здається, він був троцькістом), однак через певний час його завжди випускали. Його доля часто ставала предметом розмов між простими людьми. Коли його випускали в черговий раз, люди говорили про це із здивуванням, але без глибшого політичного підтексту.

– А якою була тогочасна школа?

– Школа була російською. Я почав учитися в 1939 році. Ще до школи я навчився читати, рахувати і навіть досить добре знав географію. Звідки? Моя мама, як я вже казав, була медсестрою і мала знайомих лікарів. Ми жили в одному будинку з її знайомим лікарем, який особливо мною займався. Це була дуже інтелігентна людина. Саме він і давав мені перші уроки. А у зв'язку з тим, що в цей час книжки були майже недоступними, я вчився читати за газетами. Між іншим – саме через газети я й зіпсував собі у дитинстві зір; світло було погане, а літери в газетах дуже дрібні. Коли мій тато повертався із заводу, то просив, щоб я читав йому газети. Я й до сьогодні пам'ятаю те величезне враження, яке справила на мене війна в Іспанії (з вичитаного). Тоді у мене виникали якісь романтичні візії.

Перед першим класом мене проеккзаменував директор школи, але його запитання були для мене по-дитячому простими. До німецької окупації я закінчив два класи. І що цікаво, коли прийшли німці, то школу перетворили на українську, але тоді загальних предметів не викладали, ми вивчали тільки технічні науки. Тоді я не знав, що це мало означати; але сьогодні, коли вже знаю, в чому полягала та політика, яку німці провадили щодо слов'янських народів, розумію, що з нас намагалися зробити кваліфіковану робочу силу.

– Чи пам'ятаєте Ви сам початок війни, які настрої панували тоді серед людей?

– Коли почалася війна, я був у піонерському таборі у великонадольському лісі, майже за 25 кілометрів від нашого селища. У якийсь момент приїхала вантажна машина, з якої висипали люди. Серед них я побачив свого батька. Більше я ніколи його не бачив. Він підбіг до мене, обійняв і почав цілувати. Він зі мною прощався. На початку війни усі були переконані, що наші дуже швидко покажуть німцям, де раки зимують. Були навіть пісеньки на кшталт “Розіб'ємо ворога на його землі” і т. д. Однак події розгорталися трохи інакше. Німці постійно просувалися вперед. Тоді з'явилася інша концепція: наші допустять їх до старого кордону¹, де є оборонні споруди, й саме тут їх і зупинять. Але й ці передбачення не справилися. Досить швидко німці дійшли й до нашого регіону. Почалася паніка. Множилися чутки про німецький десант, який начебто мали скинути то тут, то там. Почалася хаотична евакуація. Кілька днів панував безмежний хаос. Люди грабували все, що тільки було можна. Перш за все вони взяли штурмом зерносховище й склад продовольчих товарів, охорона

намагалася їх захищати, дійшло навіть до стрілянини, були вбиті. Під час цього хаосу я побіг до бібліотеки, яка також була знищена, я не знаю, хто й навіщо це зробив; на підлозі лежали майже півметровим шаром подерті і попсовані книжки. Пам'ятаю, що я забрав звідти кілька книжок: вірші Маяковського для дітей з гарними ілюстраціями; книжку Ламарка про еволюцію; третя книжка, яку я взяв із собою, була книжка про транспортери, бо мій тато працював на ньому оператором. Усе це тривало майже три дні: радянська влада вже втекла, а німці ще не прийшли. Люди крали усе, що могло їм пригодитися у майбутньому.

Нарешті прийшли німці. Вони справили на мене велике враження – півдня вони їхали на велосипедах. Не на мотоциклах, а на велосипедах. Тоді велосипед був великою рідкістю, а тут великою лавою їхали солдати-велосипедисти. Раніше я, може, раз чи два бачив велосипед на власні очі. Відразу ж після приходу німців пішли чутки, що це все-таки культурний народ й тому боятися нічого. Я пригадую навіть одну єврейську родину, з якою ми товаришували, це була родина лікаря; я товаришував з його сином Вітею, який до останнього переконував мене, що німці – цивілізований народ. На щастя, кінець кінцем ця родина евакуювалася ще до приходу німців. Якби вони не виїхали, то їх, звичайно ж, убили б. Один робітник-єврей лишився; йому відразу ж наказали носити зірку Давида, а пізніше він пропав безвісти.

Перша лінія німців пройшла швидко, після них з'явилися тиллові. Тут і почалося хрестоматійне: «Матка, яйко, млеко» й грабунок місцевого населення. У нас була скирта сіна, в якій ми заховали продукти. Німці відразу ж розгадали, що це наша криївка й забрали усе, що в нас було. Наш дім був невеликий, але в нас поселилося майже двадцять німців. Вони жили в нас три дні, весь час щось пекли, смажили, жерли. Вони з'їли в нас усе їстівне.

Пам'ятаю одну характерну деталь: тільки-но німці з'явилися в нашому домі, один із них схопив калоші, які стояли в коридорі, а моя бабуса кинулася їх захищати. Я дуже дивувався, що вона не боялася цих озброєних людей. Зрештою, вона ці калоші врятувала, розгніваний німець повернувся на п'яті й пішов собі далі. Одне слово, німці поводитися як грабіжники й варвари: понаїдавшись, справляли свої фізіологічні потреби по усьому подвір'ю, не переймаючись нашою присутністю. Або сидять вони, їдять, галасують (а в нас ще існувала традиційна культура споживання їжі, коли їли з глибокою повагою й у тиші), гикають, пердять і все, що хочете. Для нас усе це було страшно.

Це – що стосується щоденного життя, але найстрашнішими були перші езекуції. На нашій території партія, звичайно ж, залишила партизанів. Уже першого дня німці усіх їх повиловлювали, і – про це треба сказати – їх видавали наші ж люди. Усіх схоплених розстріляли. Батько мого приятеля з класу Валерія Ткаченка, інженер, не втік від німців. Можливо, він залишився й не випадково. Пам'ятаю, як на мітингу він вітав німців. Між іншим, треба сказати, що люди вітали німців квітами як визволителів. Люди справді вважали, що німці прийшли їх визволяти. Одначе дуже скоро ця думка змінилася.

– Це означає, що люди не були відданими радянській владі?

– Виявилося, що вони не були їй відданими. З одного боку, усі поводитися так, як влада цього від них вимагала, а з другого – така реакція на німців. Можливо, як дитина, я не помічав і не розумів якихось симптомів неприязні людей до радянської влади, бо звідки в такому разі узялася б радість при появі німців? Можливо, якусь роль відіграли ще свіжі спогади з часів розкуркулення чи голоду.

Я повернувся до історії Ткаченка. Так от, виступав він на мітингу, вітаючи німців. Одначе невдовзі після цього один із сусідів доніс, що він був членом партії і що, напевно, його партія залишила спеціально. Його відразу ж заарештували й до смерті забили шомполами, а труп обвозили по околиці, щоб залякати інших.

Згодом німці почали забирати корів. Це було найгірше, бо завдяки коровам люди могли якось вижити. Пам'ятаю, який знявся лемент, коли цих корів забирали в нашій частині селища: жіночий плач, мукування корів. Після усього цього ставлення до німців радикально змінилося, змінилося настільки, що згодом люди з радістю вітали Червону Армію.

Із того часу я запам'ятав ще двох хлопчаків, старших за мене на кілька років, Івана Остапенка й Віктора Куракіна, взірцевих учнів, вони чудово знали німецьку. Німці взяли їх на роботу перекладачами, і вони разом із цими німцями десь і пропали. Таким чином ці хлопці, гордість нашої школи, й загинули.

Ще одна картинка: дівчата зі старших класів, на яких ми, хлопчакі, позирали із цікавістю, відразу ж після приходу німців почали з ними загравати. Німці, які постійно жили у нас, змушували жінок до сексуального співжиття. Пізніше багато жінок заплатили за це дорогою ціною. Їх судили й висилали до таборів.

Інша історія стосується бібліотекарки, яку я добре знав, бо багато читав, незважаючи на те, що закінчив лише другий клас. Одного

разу, коли я проходив повз бібліотеку, то побачив німця, який також ішов у цьому ж напрямку. Раптом німець підійшов до місцевого хлопця й запитав, де тут «такі» жінки. Хлопець показав на будинок бібліотеки. Мене це страшенно вразило, бо досі я вважав бібліотекарку якоюсь винятковою людиною.

Коли німці відступали, то мали жалюгідний вигляд – голодні, обдерті. Протягом двох років усе діаметрально змінилося. У вересні 1941 року вони входили як чудово озброєна, горда армія переможців, а наша армія – жалюгідна й нещасна – в паніці утікала. У 1943 році ролі помінялися. У повітрі були тільки наші літаки, скрізь була наша армія, а німці в паніці утікали.

– *Повернулася радянська влада.*

– Повернулася. Перше відчуття – страх. Люди дуже боялися, що радянська влада почне з репресій, що почнуть перевіряти, хто як повадився. Відразу ж з'явилися крикуни, які погрожували, що всі ті, хто співпрацював із німцями, тепер за все заплатять. У школі це мало такий вигляд. Під час німецької окупації з'явився вчитель Кульпинський, я не пам'ятаю його імені. Здогадуюся, що він був із Західної України, можливо, він мав якусь місію на доручення ОУН. Тепер я розумію, що це була людина з високим рівнем національної свідомості. Він викладав географію, зрештою, викладав дуже добре. З нами вчився його син. А коли прийшли, так би мовити, наші, цей учитель безслідно зник.

Інша досить загадкова історія, також пов'язана з учителем. Цим разом йшлося про вчителя, який викладав у нас цивільну оборону, Степана Климентійовича Ковальчука. Він також був із Галичини, причому до нас він потрапив іще за радянських часів. Ковальчук належав до числа тих, хто емігрував з Галичини до Радянського Союзу у двадцяті роки. Він викладав не лише цивільну оборону, а й провадив усі учнівські гуртки. Ми його дуже любили. Коли прийшли німці, Ковальчук організував драматичний та співочий гуртки. Ці гуртки проводили свої заняття у великому, як на нашу околицю, будинку культури, який майже перед самою війною збудували на Електростанції. Пригадую, яке велике свято організував Ковальчук у 1942 році в річницю Шевченка; відбулася вистава й концерт. Але тоді було якось холодно, тому люди сиділи в шапках, а по залу ходив німець із нагайкою й кожного, хто був у шапці, бив. Таким чином нагайка вбивала людям у голови культуру аж доти, доки якийсь хлопець не кинувся на нього. Я не пам'ятаю, яким був фінал цього епізоду, мені в очах стоїть лише образ цієї молодого людини, яка кидається на німця.

Іншим разом, пам'ятаю, я йшов до мого рідного села Миколаївки по вишні, коли мені назустріч іде велика колона радянських військово-полонених у супроводі кількох німецьких охоронців. Поруч ізбоку йшов Ковальчук; я не знаю, чи була це випадковість, чи, може, він мав якусь мету. Зрештою, я багато разів наштотував на нього у нетипових ситуаціях. Із одного боку, шевченківські вечори, а з другого, він був біля військовополонених. Може, він мав завдання дізнатися, скільки цих полонених було, куди їх ведуть і т. д. Щось у цьому мало бути, бо коли повернулися наші, його залишили у спокої. Кілька років він іще проводив заняття з оборони. Адже в той час у школі був обов'язковим військовий режим: ми за командою марширували, усі уроки починалися з команди «Струнко!», до класу входив директор, а ми на все горло скандували: «Здравія желаєм, товарищ директор!», й лише після цього директор щось там виголошував. Цей ритуал повторювався й у кінці уроку. І так протягом двох років. Однак через кілька років зник і Ковальчук. Для мене це було болісне переживання, адже я знав, що він мене дуже любить і пов'язує зі мною великі надії, та й я також відчував до нього велику симпатію.

Між іншим, у часи німецької окупації в нашій місцевості відбувалося щось на зразок національного відродження. Молоді люди щодня зустрічалися вечорами, співали пісні, танцювали, постійно згадували якісь старі народні звичаї і т. д. Після 1943 року усіх цих людей забрали до армії, більшість із них не повернулася, й усе це коротке пожвавлення скінчилося.

— *Повернімося до школи...*

— У школі був я спочатку піонером, згодом став членом комсомолу. Причому я був дуже активним комсомольцем. Дуже швидко я став секретарем комсомольської організації.

— *Як я розумію, Ви повірили в комунізм.*

— Я не тільки повірив. Я романтично захопився цією ідеєю. Мені здавалося, що це справедливо. На мою віру накладалися ще ті газетні повідомлення про війну в Іспанії, які я читав у дитинстві, візія республіканської Іспанії, а тут у Греції триває партизанська війна, генерал Маркос², про якого сьогодні ніхто вже й не пам'ятає, очолює народно-визвольну боротьбу і т. д., і т. п. Я усім цим жив. Після уроків я йшов на Електростанцію до партійного комітету, де були газети, і я, учень шостого чи сьомого класу, читав їх усі, без винятку. Мене там усі знали й навіть сміялися, мовляв, у нас росте якийсь дипломат. Я знав напам'ять прізвища секретарів усіх комуністичних партій.

Мені уявлялося, що комунізм – це якась ідея справедливості. А в молодії людини ідея справедливості збуджує емоційне захоплення. Я був комуністом-романтиком. Як лектор районного комітету комсомолу я об'їздив на велосипеді всю околицю з лекцією про міжнародне становище.

– Як до Вас ставилися люди, які приходили на ці зустрічі?

– Це було дивовижно. Наш народ взагалі дивовижний. Я приїжджаю у село, в якому раніше оголосили, що буде лекція про міжнародну ситуацію, на зустріч приходять дорослі люди, чоловіки, які щойно повернулися з армії, й слухають якогось молодика, а потім голосно аплодують. Може, частково цей феномен пояснюється тим, що тоді газети ще не були загальнодоступними, радіо також траплялося рідко, а люди, все ж, хотіли знати, що відбувається. Але, незважаючи на все, це було незвично – дорослі чоловіки абсолютно серйозно сприймали те, про що я їм говорив.

– Це справді дивно, адже, розповідаючи про німецьку окупацію, Ви вказували на те, що саме тоді проявилось велике невдоволення радянською владою. І майже одразу після закінчення війни люди вже готові сприймати комсомольського агітатора.

– Може, в усьому цьому певну роль відігравав і якийсь страх, потреба пристосуватися до нових умов, а може, це було викликано відчуттям безнадії. Таке переконання – якщо влада говорить, то її треба слухати. Звичайно, невдоволення існувало й тоді, але його вміло приховували. А назовні демонстрували повну лояльність щодо влади.

– Тож Ви були агітатором...

– Я був божевільним агітатором, причому до цієї своєї функції я ставився дуже серйозно й дуже нею переймався.

– Одначе повернімося до школи.

У цей час у школі почали переслідувати тих учителів, які працювали за німецької окупації. Наприклад, у нас був прекрасний учитель математики, якого учні дуже любили, Микола Іванович Онипко. За німців він викладав українською, після війни знову російською. Він був дуже суворим, але по-розумному. І в якийсь момент на нього розпочалася нагінка. Безпосереднім приводом до неї послугувало те, що Микола Іванович дуже суворо оцінював знання учнів і ставив

багато двійок. Учні не мали до нього претензій, але дирекції це дуже не подобалося, бо таким чином Онипко занижував середню оцінку в цілому по школі. Тож влаштовувалися зустрічі – в них брали участь й учні, – на яких його засуджували як прислужника німців. Пригадую, як Онипко, коли його приперли до муру, сказав: «Кто старое помянет, тому глаз вон». На це заступник директора відповів реплікою: «А кто забудет старое, тому оба».

Коли я був уже в останніх класах, у школі був обов'язковим шалений культ Сталіна. І водночас я пам'ятаю, що в розмовах із моєю тогочасною дуже близькою приятелькою Зоєю Саприкіною (я навіть був закоханий у неї), вона була моєю попередницею на посаді секретаря комсомолу, ми роздумували над тим, як же так, що всі заслуги приписують Сталінові, хоча марксизм учить, що саме народ є творцем історії. Ми дуже швидко помітили, що гасла, які повторювалися на кожному кроці, не відповідають навколишній дійсності. Пам'ятаю, що ми навіть доходили висновку, що в нас немає диктатури пролетаріату, а є диктатура над пролетаріатом. Такі розмови ми провадили у той час.

– *І ви не боялися таких розмов?*

– Адже ми говорили між собою.

– *Тобто ви довіряли одне одному.*

– Ми цілком довіряли одне одному. Нам і на думку не могло спасти, що хтось із нас може зрадити або донести у відповідні органи. Ми були по-юначому наївні й довірливі. Крім того, ми були ідейними комуністами. Нашим ідолом був Павка Корчагін. У розмовах із Зоєю ми навіть міркували над тим, чи не створити нам якусь підпільну організацію.

– *Ви закінчуєте школу, складаєте вступні іспити до Донецького педагогічного інституту й з любові до комуністичної ідеї починаєте навчатися на факультеті російської філології.*

– Так, я почав учитися саме тут і дуже скоро, вже на другому курсі, став секретарем комітету комсомолу цього великого інституту; уся комсомольська організація налічувала дві тисячі членів. При цьому я був ідейним комсомольцем; працюючи в комсомолі, я не думав робити особисту кар'єру. Я вірив, що стою на боці справедливості. Я не тільки так думав, а й у разі чого, відповідним чином і повадився. Коли я зрозумів, що відбувається в інституті, тобто, що витворюють секретар парткому й директор – хабарі, інтим зі

студентками, – тоді на звітно-виборчих зборах (точно пам’ятаю, що це було 29 листопада 1952 року, день, коли починався ХІХ з’їзд партії), у залі Донецького індустріального інституту в присутності секретаря міського комітету партії, секретаря обласного комітету комсомолу, одне слово – усього начальства, я відклав убік завчасно підготований виступ й почав говорити про те, що витворяють директор і партійний секретар. Сьогодні я, ніяковіючи, згадую ті хвилини, коли опускався навіть до демагогії, адже я звернувся до двохтисячної аудиторії так: «Скажіть, чи шануємо ми нашого директора й секретаря?». Аудиторія виє: «Ні! Ні! Ні!». Ви можете собі це уявити? У президії сидить усе начальство, а зал кричить. На додачу після мого виступу встав Вовка Головкін, який, правду кажучи, не вірив ні в Бога, ні в чорта, й крикнув: «Товариші! Сьогодні у Москві розпочинається ХІХ з’їзд партії, який закликає нас до критики і самокритики», – натяк очевидний, зал шаленіє. Як повелася верхівка? Хтось із президії встав й оголосив перерву на десять хвилин. Президія вийшла, напевно, в основному для того, щоб порадитися по телефону, що в даній ситуації робити, натомість із залу ніхто не рушився. Після перерви члени президії повернулися й один із них сказав: «У зв’язку з тим, що в зал проникли непевні елементи, засідання оголошується закритим». Кілька днів була повна тиша. До мене постійно хтось підходив й запитував, чи лишили мене у спокої, чи ні, якщо ні, то оголосять страйк. Такими були настрої серед студентів. Невдовзі після цього інциденту хтось пустив плітку, що до цієї справи доклала рук ленінградська група. У той час я не мав жодного уявлення про те, що таке ленінградська опозиція і в чому полягає її діяльність; про Вознесенського я дізнався лише через кілька років після цього. Грудень проминув без якихось перипетій. На новорічному вечорі до мене підійшов якийсь п’яний чоловік і, вимахуючи посвідченням КГБ чи МГБ, почав говорити: «Ми знаємо, що ти сам не міг цього вигадати. Ми знаємо, що тобі підказав, як говорити, Полікарп Якович Мірошніченко (Мірошніченко був нашим викладачем історії), а йому підказали сіоністи. Ми знаємо, що це робота сіоністів. Коли настане час виборів (здається, це мали бути вибори до Верховної Ради), то всіх сіоністів ми виселимо у Сибір, і тебе також». Усе це могло для мене дуже погано скінчитися, але, на щастя, справі не дав ходу Роман Іванович Кигинко – секретар з ідеологічних питань обласного комітету партії. Він викликав мене, директора інституту й секретаря парткому й наказав нам по черзі викласти свої думки з приводу цієї справи. Спочатку говорив я, потім вони, цим він дав чітко зрозуміти, що справа має закінчитися нічим.

Так і сталося. Уся ця історія була, по суті, результатом моєї переконаності в тому, що комсомолец має відразу ж реагувати на будь-яке зло, з яким він стикається.

Дивною була та атмосфера, в якій нам довелося жити. З одного боку, страх, але, з другого, пам'ятаю, як ще за життя Сталіна ми у гуртожитку розповідали політичні анекдоти. І що найдивніше, ніхто ніколи про це не доніс. Я переконаний, що якби щось подібне трапилося у Києві, то наступного ж дня були б арешти. Натомість у Донецьку було інакше: по-перше, було кращим саме середовище, переважно там вчилися діти робітників. А робітниче середовище було незалежнішим, там менше боялися й практично не використовували з очевидних причин жупел «українського буржуазного націоналізму». Спеціалістом із таких різноманітних політичних анекдотів був Вовка Головкін: «Як трапилося, що Маленков став другим у державі? Йосиф Віссаріонович любить ловити рибу у ванні. Маленков махнув до магазину, купив рибу, запустив її у ванну й таким чином став улюбленцем Йосифа Віссаріоновича». «А чому закордонним розвідувальним службам, незважаючи на те, що вони так стараються, не вдався замах на Йосифа Віссаріоновича? А тому, що Йосиф Віссаріонович їх перехитрив. Виїжджає з Кремля кавалькада машин, закордонні розвідувальні служби сушать собі голову, в якому автомобілі сидить Йосиф Віссаріонович, а в цей же час іззаду з Кремля виїздить вантажівка з вугіллям, в якій і їде Йосиф Віссаріонович». Такими були розмови у ширшому товаристві.

Іншого типу розмови я провадив із Костею Травініним, який походив із давньої інтелігентської родини і який щойно повернувся з армії. Ми з ним розмовляли про Горького. Про те, що Горький зрікся своєї ролі захисника інтелігенції, що він не вистояв і став пестунчиком Сталіна. Але коли помер Сталін...

— *От-от, як же справжній, ідейний комсомолец пережив смерть Сталіна?*

— Коли помер Сталін, радіо подало цю інформацію о шостій ранку, увесь гуртожиток зайшовся плачем. Ридали усі. Чому? Це загадка. Бо, з одного боку, усім те, що відбувалося, вже набридло, жодних причин радіти ні в кого не було, однак коли Сталін помер — усі плакали. Нам здавалося, що увесь світ тримається на Сталіні, і нам важко було уявити, що тепер з нами буде. Як узагалі можна жити, коли вже немає Сталіна?! Із соромом мушу зізнатися, що на мітингу після смерті Сталіна я виступав так, як сказано у Грибоедова: «Он плачет, а мы все

рыдаєм». А мій приятель Валентин Скорик бігав у дворі, як божевільний, і натирав голову снігом, щоб прийти до тями, хоча за життя Сталіна ставився до нього критично. Єдиною людиною, яка була іронічно відстороненою від усієї цієї істерії і яка цього й не приховувала, був уже згадуваний мною викладач історії Полікарп Якович Мірошніченко. І ця його тогочасна позиція вимагала неабиякої відваги.

Майже у цей же час я почав роздумувати над національним питанням. Бо, як я вже казав, у початковій школі роздвоєння на російськомовний офіційний світ й україномовний приватний я сприймав як річ природну. До роздумів на тему національного питання мене підштовхнула не національна гордість чи глибока національна свідомість, а почуття справедливості, яке було для мене таким важливим. Мене дивувало, чому до української мови, яка є такою гарною, ставляться з такою зневагою, особливо тут, у Донецькому басейні. Українці – це такий же народ, як і інші, то чому ж його принижують, обзивають «хохлами» й чому, якщо українців і не ображають, то завжди зневажають? Саме тоді я почав шукати інші книжки, дискутувати з колегами, з донецькими журналістами й місцевими письменниками. Я брав книжки між іншим й у літературного критика Андрія Васильовича Ключчя й у викладача літератури (*nota bene* це був єдиний викладач, який вів заняття українською мовою) Тимофія Трифоновича Духовного. Від нього ми вперше почули про Хвильового й Винниченка. Таким чином, дуже поволі, крок за кроком я йшов принаймні до елементарного розуміння національного питання.

Дуже велике значення у моєму прозрінні щодо національного питання мало єврейське питання, особливо антисемітська кампанія проти “лікарів-убивць”. Із самого початку, якимось інтуїтивно, я відкидав усю цю пропаганду, не вірив в усі ці дурниці. Особливо огидним видався мені дуже популярний у той час дешевий пропагандистський прийом: спочатку подавалося одне прізвище, а поряд у дужках писалося “справжнє” єврейське прізвище. Я з огидою відкидав подібні “викриття”; я розцінював їх як одне велике шахрайство. Коли настав пік істерії довкола справи “лікарів-убивць”, траплялося, що люди боялися приймати ліки. І тут треба додати, що у нас в Донецькій області єврейського питання у негативному значенні, на відміну від Києва, не було. У нас взагалі не було національних упереджень. Може, саме тому я й до сьогодні не маю жодних національних упереджень. Я вважаю, що національна належність людини до чогось її зобов’язує,

але не детермінує її стосунків з іншими людьми чи народами. У нашому інституті було кілька євреїв, дуже освічених. Моєю товаришкою з комсомольської роботи була Ася Каплан, яка, зрештою, мала чимало неприємностей через своє прізвище³, була Майя Гегт. Пригадую, що після серії антисемітських публікацій ми йшли кудись разом з Асею Каплан. Раптом вона почала плакати: "Бачиш, вас, українців, засуджують за буржуазних націоналістів, але вони десь далеко, тут їх немає. А коли говорять про євреїв, то так, начебто говорять про кожного єврея зокрема". Я тоді утішав її, як умів. Однак це був дуже важливий момент для переоцінки мого ставлення і до тієї реальності, яка мене оточувала, і до ідеології.

— Михайло Горинь колись розповідав, що під час своєї першої поїздки до Львова Ви говорили, що вирішальне значення для Вас мали "Листи з Наддніпрянської України" Драгоманова й Грінченка.

— Так, це правда, хоча ці книжки я прочитав пізніше, коли жив уже в Києві. Це була крапка над "і". У цей час я закінчив інститут і без особливих сподівань подав свої документи до аспірантури з російської філології при Інституті літератури у Києві. Я обрав русистику переважно тому, що дуже захоплювався Маяковським. Мені прийшло повідомлення, щоб я приїхав на іспити. Все ще без надій на успіх (бо куди ж мені, хлопцеві з провінції, до Києва) я поїхав у Київ. Головою комісії був Олександр Іванович Білецький. Я мав подати якусь власну працю. Вже тоді я написав роботу про творчість донецьких поетів майже на шістдесят сторінок. Виявилося, що було вісім бажаючих на одне місце. Причому однією з моїх конкуренток була Маша Меллер — донька приятеля Олександра Івановича — театрального режисера Вадима Меллера. Усі були переконані, що саме вона й потрапить в Інститут літератури. Настав день екзамену. Олександр Іванович читає мою роботу і, зрештою, каже: «Ви дуже суворо підходите до донецьких поетів». Це був єдиний його коментар. Після цього я вже був упевнений, що провалився. Коли раптом виявилося, що мене прийняли.

Кандидатську дисертацію я писав із творчості Маяковського, тема була така: «Сатира в поезії Маяковського». Моїм керівником була Ніна Євгенівна Крутікова, але частіше я спілкувався з Олександром Білецьким, який до мене дуже добре ставився. Дисертацію я написав, її навіть обговорювали на кафедрі, але на цьому все й скінчилося, бо за останні півроку я радикально почав змінюватися. Я зрозумів, що мені це не потрібно, що все це насправді мені чуже. У цілому я

настроївся на українську літературу. Тож дисертації я не захистив і взагалі пішов з Інституту.

Тоді Олександр Іларіонович Бандура запропонував мені роботу у видавництві художньої літератури «Дніпро». Я працював там кілька місяців, а пізніше перейшов до щомісячного журналу «Вітчизна». Тоді головним редактором журналу був Полторацький, якому мене порекомендував Володимир П'янов. Першу розмову Полторацький провів зі мною у присутності Єремії Айзенштока⁴, який саме приїхав з Ленінграда. Під час цієї розмови ми з Айзенштоком сподобалися один одному, і згодом він надіслав мені свої праці.

У Києві я мав нагоду поглибити свої знання з історії України, у Києві я познайомився із високоосвіченими людьми, які знали історію України, тут були також книжки, яких я не зміг би дістати в Донецьку. Я вже не пам'ятаю, як це сталося, але хтось дав мені прочитати «Листи з Наддніпрянської України» Бориса Грінченка і Михайла Драгоманова. Мене вразило, як гостро ставиться проблема української мови й української історії у Грінченка, раніше я такого не зустрічав. У Драгоманова ж переважав вираженіший підхід, він розглядав проблему в ширшому культурному аспекті й намагався розглянути українське питання з європейської перспективи. У Грінченка була глибока правда, яка впливала на емоції, але аргументація Драгоманова була раціональнішою. Одначе обом йшлося про одне: відкрити й з'ясувати для себе українську історію, культуру й побачити в усьому цьому певну перспективу. Це листування дало мені потужний поштовх до роздумів.

Іншим, дуже важливим моментом, було читання рукопису спогадів, який дав мені Борис Дмитрович Антоненко-Давидович; автором цих спогадів був товариш Бориса Дмитровича з двадцятих років Самбрюсь. Нещодавно ці спогади, нарешті, опублікували. У своїх спогадах Самбрюсь описував період національної революції 1918 року, її початкову фазу. Мене дуже вразив той ентузіазм і той масовий національний рух. Раніше я знав про ці роки дуже мало, знав те, про що говорилося в офіційній пропаганді. Що нам було тоді відомо про національну революцію? Ми знали, що Центральна Рада – це «центральна зрада», що творці революції – прислужники або Антанти, або німців і т. д. Лише зі спогадів Самбрюся я довідався, який вигляд усе мало насправді, що це був могутній національний рух.

Пізніше нам вдавалося роздобувати твори заборонених авторів – Винниченка й Хвильового. Через якийсь час ми почали вести щиріші

розмови. Загалом заведено вважати, що саме 1956 рік був початком відлиги. Для мене цей період почався раніше – майже через кілька місяців, а, може, й через місяць після смерті Сталіна, коли в газеті «Правда» було опубліковано два матеріали. Першим була дуже обережна редакційна стаття, в якій написали щось про культ особи й про потребу колективного керівництва. Якимось чином це наклалося на мої колишні, іще шкільні уявлення про те, що не можна усе зводити до особи Сталіна. Другою публікацією, на яку, напевно, ніхто не звернув уваги і яка сьогодні повністю забута (а тоді вона здавалася мені дуже значущою), був текст Дуайта Ейзенгавера, тодішнього президента США. Це були якісь роздуми про міжнародну ситуацію, між іншим там прозвучало, що ера Сталіна скінчилася. Це речення було для мене ключовим, саме воно дало мені зрозуміти, що одна епоха скінчилася і починається нова. Звичайно, може, у всій цій справі найважливішим було не те, що сказав Ейзенгавер, а сам факт, що цей текст надрукувала «Правда». Раніше такі речі просто не траплялися. У пресі друкувалися лише якісь вирвані з контексту окремі фрази західних політиків, як правило, у супроводі коментарів на цілі сторінки. А тут раптом надрукували увесь виступ без будь-яких коментарів. Мені видавалося очевидним, що таким чином влада хотіла щось сказати суспільству, зазначити зміни в політиці. Згодом була справа Берії й різні, різні публікації. Той, хто хоч трохи мислив, психологічно був уже підготовлений до ХХ з'їзду. Тому ми й прийняли все, що на ньому відбулося, як даність і необхідність. Ми були переконані, що це справді початок нової ери.

<...>

— У жовтні 1964 року на пленумі ЦК КПРС Хрущова було усунуто від влади, а вже у серпні 1965 року в Україні пройшла перша хвиля арештів. Як ви, тобто кияни, дізналися про ці арешти і якими були тодішні настрої?

— Ми дізналися про це, бо підтримували між собою тісний зв'язок. Дуже швидко усі люди з нашого кола знали, що пройшла хвиля арештів. Однак про це знали вибрані; пересічні мешканці Києва, напевно, ні про що таке й не чули, бо все це відбувалося таємно. Ми відразу ж вирішили, що треба робити усе можливе, аби люди про це дізналися; звісно, на газети й радіо ми не розраховували. Треба було знайти якусь форму, щоб поінформувати про те, що відбувається. І це міг бути лише якийсь публічний виступ. Ще раніше ми обговорювали, хто з нас має виступити, і прийшли до висновку, що це зроблю я. Саме й трапилася така нагода – була прем'єра фільму Сергія

Параджанова «Тіні забутих предків». Ми розуміли, що це буде велика культурна подія, що вся інтелігенція прийде на цю прем'єру, й вирішили, що саме там і скажемо про арешти. Я прийшов з квітами, сів у першому ряду. Спочатку дякували усім творцям фільму, але якось так сталося, що ніхто не подякував художниці, яка відтворювала костюми. І я вирішив використати цей недогляд. Я попросив слова й сказав, що є ще одна людина, якій забули подякувати, і вручив цій жінці букет квітів. Після цього сказав: «Шановне зібрання! Сьогодні у нас велике свято культури, але, водночас, і день великої жалоби, бо розпочалися масові арешти інтелігенції, які символізують повернення до найгірших часів». Відразу ж після перших слів на мене накинувся директор кінотеатру, включили сигнальні сирени, вже нічого не було чути, мене стягнули зі сцени. Потім хтось, я не можу сказати, хто, – усі кажуть, що Чорновіл, – крикнув: «Хто проти терору, хай встане!». Його підтримав Стус. Частина залу встала, частина і далі сиділа. Після всього цього показували фільм. Зрозуміло, що всім було вже не до фільму. Після сеансу ми всі разом вийшли. Юрій Ільєнко розповідав, що оскільки він чудово знав цей фільм і, водночас, не міг після всього, що відбулося, знайти собі місця, то вийшов із залу, сів у скверіку неподалік кінотеатру і спостеріг, як під'їхала маса машин, з яких висипали чи не кагебісти, які оточили увесь будинок. За певний час, мабуть, надійшов якийсь сигнал згори, бо всі вони знову сіли в машини й поїхали геть. У тій ситуації, що склалася, мене найбільше цікавило, як поставиться до всього того, що відбулося, сам Параджанов, бо, по суті, саме його ми поставили під удар. Він був «жертвою» нашої акції. А на нього ж уже були нагінки ще раніше. Події в кінотеатрі «Україна» мали погіршити його становище. Параджанов здивував мене, бо дуже радів, що все це сталося. Він вважав, що це була історична подія, яка може мати певне значення і для його фільму. Я ніколи не почув з його боку й слова докору. Звичайно, до всіх учасників подій у кінотеатрі застосовували різного типу репресії. Мене в черговий раз звільнили з роботи, (тоді я працював у видавництві «Молодь» редактором відділу літературних дебютів).

(Між іншим – я дуже гордий, що мені вдалося видати першу книжку Григора Тютюнника «Зав'язь» і Романа Андріяшика «Додому нема вороття». Рукописи цих речей лежали роками, ніхто ними не цікавився. Мені пощастило, бо я натрапив на них і переконав керівництво видавництва, що ці книжки треба друкувати).

Моє звільнення відбувалося згідно із прийнятим на той час ритуалом. За дорученням згори зібрали загальні збори працівників

видавництва. Подібні зібрання я вважаю одним із найбільш варварських винаходів радянської системи. Це страшно, коли зганяють людей і змушують їх всупереч власному сумлінню й переконанням щось говорити. Так було і в моєму випадку. Хоча у видавництві усі до мене ставилися добре, проте говорили те, чого від них й очікували. Коли настав час голосувати, лише четверо голосувало проти того, щоб мене вигнали з роботи і це були... друкарки. І все ж, усім було якось не по собі: і організаторам цих зборів, і директору видавництва Богдану Чайковському. Подібні збори кидали тінь на стосунки між людьми. Але люди не були винні, винна була система, в якій вони жили. Це не їх вина, це вина системи...

<...>

– Чи з цього випливає, що і в 1965 році, після нещодавніх арештів, Ви справді все ще вірили в Леніна? Ми були переконані, що Ви використовуєте у своїй праці цитати з нього з тактичних міркувань.

<...> – У моїй праці так багато критики на адресу тогочасної влади, що жодними цитатами з класиків я відкараскатися не міг. Ці цитати я використав почасти тому, що у деякі з них вірив, тобто я вірив, що якби робити так, як говорилося на партійних з'їздах, наприклад, у 1921–1925 роках, то було б добре. По-друге, з огляду на те, що одним із адресатів була влада. Я хотів розмовляти з нею її ж мовою. Також я завжди вважав, що ми мусимо виходити з нашого українського гетто, що ми не можемо обмежитися виключно тим, що самі себе запалюємо й самі себе агітуємо; треба, щоб нас зрозуміли інші. А для того, щоб інші нас зрозуміли, до них треба звертатися зрозумілою для них мовою. А тоді був такий час, що маса людей перебувала під чаром комуністичної ідеології. Для того, щоб вони почали мислити самостійно, треба було цю фразеологію оголити, оперуючи її кодом, і за допомогою цієї ідеології, цієї мови показати, що все це не є таким однозначним.

– Якщо хтось думав, що цитати з класиків захистять Вас від нагінки, то він дуже швидко міг переконатися, що це ілюзії. Уже стаття Осадчого закінчувалася констатацією, що Вашу карту розігрують найлютіші вороги українського народу.

– Мушу сказати, що виступи такого роду мене дуже ранили. Звичайно, я розумів фальшивість подібних закидів, але так чи інакше мене це дуже ранило. Оскільки бачив, що багато людей вірить у подібні судження. Для мене це була складна ситуація.

– До цього слід додати, що більш-менш у цей же час з'являються перші шістдесятники, які піддаються тискові, і капітулюють вони у дуже поганому стилі. Наприклад, Драч пише статтю “О, будьте прокляті ви, ще раз!”. Як ваше середовище прореагувало на ці події?

– Стаття Драча була першою ластівкою відступу, хоча ще раніше був виступ Миколи Вінграновського на зборах, на яких було засуджено формалістів й абстракціоністів. Вінграновський виступив тоді із самокритикою, в якій визнавав усі свої можливі помилки. Його виступ не мав ширшого резонансу, й ми про нього досить швидко забули й вибачили йому, оскільки Микола належав до поетів того типу, для яких краще залишатися в тіні. Драч був людиною раціональнішою, і його стаття була свідомішим актом, у зв'язку з чим ми сприйняли його текст як щось неприємніше й складніше для нас. Із плином часу ми й про це забули. Не знаю, може, Драч і мав право якимось забезпечити собі можливість творчої праці, відмежовуючись від політичного контексту, але його стаття видалася мені надто брутальною, надто глибоко вкоріненою в канони радянської пропаганди, образливою для його опонентів, бо він уживав такі вислови, як “мухи, які щось там обсіли й обпаскудили”. Це було просто огидно. Але це було давно, відтоді Драч пройшов складний еволюційний шлях. Я вважаю, коли людина, змінюючись, еволюціонує до кращого, це добре.

<...>

– Після статті Осадчого влада залишила Вас на якийсь час у спокої. Однак Ви не використали цю нагоду й не самоусунулися. Найважливіша подія 1966 року, пов'язана з Вашим прізвищем, – Ваш виступ у Бабиному Яру: «Мені як українцю соромно, що в моєму народі і в інших живий антисемітизм. Це ганьба!». Це дуже сильні слова...

– На відзначення двадцять п'ятої річниці масових ексекцій у Бабиному Яру мене запросив Віктор Некрасов. Мій виступ був чистою імпровізацією, але хтось із присутніх записував його на магнітофон, тому пізніше цей текст почав ходити по руках, і в мене виникли чергові неприємності. Я вважав, що позиція, яку я зайняв у своєму виступі, має принципове значення, бо я справді болісно сприймав і соромився того, що українців вважають антисемітами майже на генетичному рівні, а саму Україну сприймають як батьківщину антисемітизму. І це незважаючи на те, що – на жаль – антисемітизм існує майже скрізь. Я хотів спростувати це стереотипне уявлення й засвідчити, що українська інтелігенція, принаймні якась її

частина, особливо молодь, розуміє трагедію євреїв й солідаризується з ними. Ми завжди знаходимо порозуміння й готові співпрацювати зі щирою, демократичною єврейською інтелігенцією й єврейською молоддю. Мій виступ започаткував ці добрі контакти.

— *Повернімося ще на хвилину до слів із Вашого виступу — це дуже сильне твердження. Ясно, що євреї поставилися до нього із розумінням, але чи не було таких українців, яким ці Ваші слова дуже не сподобалися?*

— Були, звичайно, були. І тепер є. І тепер, коли я говорю щось на єврейську тему, частина моїх земляків вважає мене бозна-ким. На зустрічах вони перешіптуються про щось між собою, іноді це виливається й на сторінки преси. Є й такі, що вважають мене філосемітом, підкупленим євреями. Загалом антисемітизм завжди дуже мене пригнічує, дивує й ображає. Я скрізь намагаюся показати, що українці не є антисемітами, і так насправді й є, я в це вірю, але є й такі факти, які болісно суперечать цьому моєму переконанню. Іноді, коли ти потрапляєш у якесь чуже інтелігентське середовище, а твої співрозмовники чують, що ти розмовляєш українською, то вони відразу ж починають нарікати на євреїв. Мене це завжди обурювало, бо як же так, навіть не знаючи мене, моїх поглядів, моїх моральних принципів, лише тому, що я розмовляю українською, мої співрозмовники вважають, що можуть виявляти свій антисемітизм. Мене це дуже вражає, й тому я дуже часто за різних обставин про це говорю, виступаючи проти подібних поглядів. Тому, звичайно, частина людей ставиться до мене не надто прихильно. Антисемітизм також спричинився до моєї еволюції. Ви розумієте, коли вийшов «Інтернаціоналізм чи русифікація?», то раптом з'явилася маса людей, які начебто мислили так само, як і я, але це були люди того типу, з якими я ні за що не хотів би мати чогось спільного, від яких я готовий був утекти на край світу. Це були люди, які хотіли бачити мою книжку як вузьконаціоналістичну й ненависницьку щодо інших народів річ. Це були люди, які, можливо, дуже охоче взяли б убивати москалів, поляків, жидів і т. д., і т. п. І власне ці люди раптом почали мене вихвалити: «Молодець, молодець, ми з тобою». Така реакція мене вразила. Звичайно, більшість моїх земляків нормально сприйняла мій виступ, але ця меншість, як я вже сказав, мене просто вразила. Раптом з'явилися примітивні люди, троглодити, які несподівано побачили в мені, як вони казали, людину, що думає так, як і вони. У мене це викликало огиду. Я злякався такого повороту й почав рішуче відмежовуватися від подібних

інтерпретацій. Це була перша тріщина між мною й так званим урапатріотичним середовищем. Я навіть не знаю, як визначити патріотизм такого роду, у Росії його називають «квасной патріотизм», а в нас на означення цього явища окремого визначення не існує. У кожному разі маємо явище примітивного, ненависницького патріотизму. Одне слово, це щось таке, із чим я ніколи не хотів мати нічого спільного. І це була одна з причин, чому у 1972 році, під час великого погрому, я вже був іншою людиною, ніж у середині шістдесятих років. Якби мене арештували у 1965 році, відразу ж після написання «Інтернаціоналізму...», то я із ними взагалі б не розмовляв, бо такою була тодішня моя позиція. Але у 1972 році моя безкомпромісність похитнулася. З одного боку, конфронтація із «урапатріотами», а, з другого, з-за кордону надходили дивовижні інформації. Наприклад, що Ярослав Стецько вручав примірник моєї книжки Чан Кай-ші⁵. Одне слово, до моєї книжки присмоктувалися люди, з якими я не хотів у той час ідентифікуватися.

<...>

– *Повернімося іще до Вашого виступу у Бабиному Яру. Чи була після цього виступу якась реакція з єврейського боку?*

– Звичайно, була. По-перше, просто на місці, у Бабиному Яру. Там була безліч людей, вони підходили до мене, цілували і т. д. Пізніше я також зустрічався із подібною реакцією: безліч людей зверталася до мене. Мій виступ відіграв роль і в ширшому контексті; мені відомо, що після нього чимало євреїв почали прихильніше ставитися до українських проблем, багато євреїв почало про них думати, і внаслідок цього колишнє ставлення до українських проблем, здебільшого негативне, змінилося. У їхньому ставленні з'явилася якась прихильність, а в дисидентському русі – солідарність. Звісно, я не хочу сказати, що це лише моя виняткова заслуга. Я думаю, що взагалі саме в цьому напрямку розвивалися усі події, принаймні це був дуже важливий момент. Можливо, саме із цієї причини мені легко порозумітися із єврейським середовищем і сьогодні. Причому сьогодні, коли влаштовуються річні розстрілів у Бабиному Яру на державному рівні, я вже туди не ходжу. Своє ставлення до єврейського питання я демонструю іншим чином, моє ставлення виявляється у якихось спільних проектах, у виданні Жаботинського⁶, у статтях про нього, в організації, коли я ще був головою Республіканської асоціації українців, великої українсько-єврейської конференції, яка мала чималий резонанс, після якої ми видали усі виступи. Загалом я волію підтверджувати своє ставлення до проблеми конкретними діями, а не

мітинговими промовами. Я не люблю виступати на теперішніх мітингах.

<...>

– Настали вісімдесяті роки. Якою була Ваша перша реакція на перебудову Горбачова? Ви повірили, що це якийсь шанс?

– Так, я сприйняв це як великий шанс і вважав, що «гласність» слід використати у боротьбі за права України. Мені важко сказати, чи вірив я в успіх, але я справді дуже радів з того, що відбувалося. Так само як і багато хто з мого середовища, я вважав, що шанс для змін є, й не мав сумніву, що цей шанс треба використати якнайкраще.

– І тоді не мало значення, що перебудова запізнюється в Україні порівняно з Москвоюдесь на півтора-два роки?

– Це не мало великого значення, бо усі ми спостерігали й обговорювали те, що там відбувалося. Мало того, запізнення було додатковим імпульсом до дії. Ми говорили: подивіться, що відбувається у Москві, а в нас нічого, мертва тиша. Перебудова внесла великі зміни у суспільну атмосферу, стало можливим видавати різні речі. Я також тоді порівняно багато публікувався. Важливою для мене статтею, яку я написав у той час, була «Українська культура як цілісність», яку передрукували у Москві, а фрагмент із неї надрукували в «New York Times».

– Дуже багато шістдесятників активно включилися до тогочасних змін, багато з них зайнялися політикою: Іван Драч, Дмитро Павличко, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь і т. д. Серед них не було Вас...

– Причина була простою. Я ніколи не відчував себе політиком й не хотів ним бути. Навіть тоді, коли вдавався до політичної діяльності, то це відбувалося наче всупереч моїй волі, до цього мене змушувало життя. Натомість я не хотів свідомо ангажуватися у політику. І не тому, що я боявся її; адже я порушував політичні питання у своїй публіцистиці. У мене різні явища, пов'язані із політичною діяльністю: сварки, суперечки, безконечні зібрання і т. п., викликають своєрідну відразу. Взагалі моя мрія – замкнутися у якійсь келії, де було б безліч книжок, папір і чорнило, щоб я міг спокійно писати. Іноді мені хочеться повторити за російським сатириком початку ХХ століття Сашею Чорним:

Жить на вершине голой,
Писать простые сонеты...

И брать от людей из дола
Хлеб, вино и котлеты.

<...>

– Одначе і в цьому своєму рішенні Ви не були послідовним, бо у 1992 році стали міністром культури. Важко уявити, що виконання цих функцій дало Вам можливість провадити пустельницьке життя...

– Це був наслідок зовнішнього тиску. Було так. На мене напосілися Драч, Павличко, Ємець, Горинь, Жулинський, одне слово, усі демократи, й почали переконувати мене, що я мушу стати членом уряду. Між іншим, ще раніше мене намагався зробити міністром Фокін, потім Комісаренко, який був заступником прем'єра у 1990–1992 рр.. Тоді їхньому тиску я не піддався. А цього разу, як я сказав, мене почали «обробляти» демократи. Формувався уряд Кучми, з яким демократи пов'язували великі надії і в якому їм гарантували кілька портфелів. Усі ці вище згадані люди постійно повторювали мені одне й те ж. Нарешті, я від цього втомився і погодився стати міністром. Зрозуміло, я зробив дурницю, адже робота в уряді – і це можна було передбачити – абсолютно суперечила моїй натурі. Я пригадую роки мого міністрування як жах. Єдиним плюсом виконання цієї функції було те, що, по-перше, я взяв на роботу до міністерства кількох молодих інтелектуалів, по-друге, мені вдалося тоді підтримати чимало новаторських мистецьких подій і, передусім, я сам міг вздовж і впоперек об'їхати всю Україну. Сьогодні я думаю, що мало користався цією нагодою. А ті зустрічі по всій Україні й справді були незвичайними – я скрізь натрапляв на людей, відданих своїй справі, сповнених ентузіазму й надій на майбутнє.

Загалом я радісно розпрощався зі своїм урядовим кріслом. Тепер найважливішою для мене справою є підготовка «Енциклопедії сучасної України», редагування часопису «Сучасність», праця в Академії Наук. Тож мрію про «печеру» я мушу відкласти, напевно, до часу тієї Великої Печери, в якій усі ми колись зустрінемося й відпочинемо.

ПРИМІТКИ

¹ Йдеться про польсько-радянський кордон до 17 вересня 1939 р.

² Маркос Вафіадіс (1906–1992) – грецький комуніст і лідер комуністичного антифашистського партизанського руху в період Другої світової війни; у 1946–1949 роках під час громадянської війни він командував групою Демократичної

армії; прем'єр та міністр із воєнних питань у Тимчасовому уряді вільної Греції, з 1949 р. в еміграції (між іншим – у Польщі й СРСР).

³ Аналогія з *Дорою Каплан*, власне, *Ройд Фанні* (1893–1918) – російською соціалісткою-революціонеркою, яка 30 серпня 1918 р. стріляла в Леніна й поранила його.

⁴ *Єремія Айзеншток* – російський літературознавець.

⁵ *Чан Кай-ші* (1887–1975) – китайський політик, після перемоги комуністів у Китаї залишився на Тайвані, де й виконував функції президента Китайської Республіки.

⁶ *Володимир Жаботинський* (1880–1940) – єврейський журналіст, політичний діяч, представник радикальної сіоністської течії.